

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 108 (16718)

2003 чылдың
АВГУСТ 26,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ТУС-ТУС ЧЕРЛЕРГЕ ЧОРААШ...

Август 21-де ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Чадаанага, Чаа-Хөлге, Шагаан-Арыгга албан езузу-биле чораан.

Чадаана хемнің унунда хоорайга сөөлгү чылдарда улуг өскерилгелер болган. Хоорай чоогунга турган шериг кезеэн хагган соонда, тус чернің анаа ажылдап турган кижилери ажылын чидирген. Шериг албанныгларның өг-бүлелери чурттап турган чаагайжыды туткан бажыңнар кончуг дүрген үрелип, сандан үнген. Оларны көөрге ыглаксанчыг алпарган.

Маңаа холбаштыр ол чернің чонунга ТР-нің Чазаа элээн үеде дуза көргүзөр арга чок болган. ТР-нің Чазааның 2003 чылдың июнь 4-те доктаалын езугаар Чадаана хоорайның социал-экономиктиг байдалын хөгжүдеринге дузалаар комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылган. Чазак Даргазы бо доктаалдың күүселдезин хынап чорааны ол. Оон ангыда Чадаана бо күзүн 130 чылын демдеглээр. Чазак Даргазы хоорайжыларның аңаа белеткелин база сонуургаан.

Чазак Даргазы Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Н.Х.Кууларга, Чадаананың мэри Н.О.Кара-Салга удедип алгаш, 75 кижичурттаар хоочуннар бажыңнын көргөн. Кызылдан барган тудугжулар мурнундагы автотранспорт бүдүрүлгезининг ниити чуртталга бажыңнын ийи ай иштинде эде кылып келген болгаш октябрь 1-де — Улуг назылыг кижилер хүнүнде ажылгалга кириер. Хоочуннар бажыңнын дериир миллион рубль ажыг өртектиг дериг-херекселдер бар.

Шериг кезеэнден арткан дөрт чуртталга бажыңнында ажыл кидин түлүк, 480 сургуул өөренир өөредилге-кижизидилге комплексининг аңаа тургузар, азы Чадаананың № 4 ортумаак школазы олче көже бээр. Тудуг-монтаж

ажылдарын дүргедедири-биле объектини 6 участкага үскен, ажыл шуудаан. «Зурначян Ю.В.» хууда бүдүрүлгө шалыпкын ажылдап, объектини ноябрь айда дужаар.

Ынчалза-даа спорт залын, шериг белеткелдерининг кабинеттерин тудар дээн «Тыва даг-дүгү» ААН ажылын амга чедир эгелевээни илерээн. Школаның котельнаязы (одаар чери) база берге байдалда, ону чаа конструкциялар-биле солуурун Шериг-оол Дизижикович тудугжуларга сүмелээн.

Хоорайның өске талазында ачы-буян аргазы-биле тудуп турар Алды-Хүрээ тудуу доостур чыгаан. Тудугжулар ону сентябрь 5-те дооскаш, Калачакраны Тывага ыдыктаарының езулалынга белек болдурар. Ш.Ооржак дуганга ак кадак белээн сунгаш, чогуур өйүндө ажылгалга кириерин күзээн.

Ол-ла хүн Ш.Д.Ооржак Чаа-Хөлдүң болгаш Шагаан-Арыгның төп одалга черлерининг септелгези-биле танышкан.

Албан-чоруунун түннелинге холбаштыр протокол чөвүлел хуралы Чазак Даргазынга эрткен. Школа комплекзинде саадаашкыннарны Тудуг яамызының коллегия хуралынга чугаалашкаш, дээштиг хемчеглерни алырын Ш.Ооржак дааскан. Ол ышкаш Чаа-Хөлде төп одалга черин сентябрь 1-ге чедир дооскан турарын айыткан. Шагаан-Арыгның одалга төвүндө хожудаашкыннар килеңчээшкени болдурган. Чогуур айтышкынны Чазак Даргазы берген.

Чадаананың юбилейинге холбаштыр айтырыгны Чазак хуралының бирээзинге шиитпирлээр.

Ю.СУЧКОВ.

МОСКВАЖЕ АЪТТАНЫШКАН

ТР-нің Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан бөлүк ажылдакчылар чурттуң 2004 чылда бюджет төлөвилелинге республиканың туружун тодарадып чугаалажыры-биле воскресеньде Москваже ужуккан.

Бистиң делегациявыс ажыл-чын командировказының үезинде федералдыг Чазактың ора-лакчы даргалары-биле, Экономика, Одалга, энергетика яамыларының болгаш өске-даа ведомство, компанияларның төлээлери-биле ужуражылгаларны эрттирер.

Республиканың Баштыңы аъттаныштарының бүдүүзүндө Чазак Чөвүлелининг хуралын эрттиргеш, республиканың

күүсекчи эрге-чагыргаларының бо неделяда чорудар ажылдарын дыңнаткаш, чогуур даалгаларны берген. Чеди-Хөл кожуунунг Элегес сумуунунг социал-экономиктиг байдалын экижидер дугайында доктаалды аңаа хүлээп алган. Кадык камгалал объектилерин тударынга көрдүнген акша-хөрөңгини хуваар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Л.НАТИПТ-ООЛ.

Коммунал ажил-агыйлары

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛИ

Чуртталга-коммунал ажил-агыйының объектилерин 2003-2004 чылдарның күскү-кышкы үелеринге белеткел ажылдарын ТР-нің Чазааның 2003 чылдың апрель 16-да № 219 «Тыва Республиканың чуртталга-коммунал

ажыл-агыйының объектилерин 2003-2004 чылдарның кышкы үезинге белеткел ажылдарын чорударының дугайында» доктаалынга дүүштүр чорудуп турар.

Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйының объектилеринге көрдүнген план хемчеглерге дүүштүр ниитизи-биле 228,5 млн. рубльдинг ажылдарын кылыры көрдүнген, оон иштинде чуртталга-коммунал ажил-агыйынга 97,7 млн. рубльдинг, «Тывакоммунэнерго» ККБ-ге 74,6 млн. рубльдинг, «Водоканал» ККБ-ге 56,0 млн. рубльдинг болгаш өске ажылдарга 0,2 млн. рубльдинг.

Бо чылдың август 15-тинг медээзи-биле херек кырында шингээдип алган акша-хөрөңгининг түнү 97,8 млн. рубль, оон иштинде республика бюджетининг акша-хөрөңгизи-биле 70,1 млн. рубль, бүдүрүлгелеринг бодунунг хөрөңгизи-биле 27,7 млн. рубль. Бо хүннерде республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый объектилерининг 61 хуузу белеткеттинген.

Чуртталга-коммунал ажил-агыйларының бүдүрүлгелери 58 улуг болгаш биче котельнаяларны харылап турар, олар 158 котелдарны, 95 км чылыг четкилерин хандырып турар. Чаңгыс ЧЭТ-тинг инженер суг болгаш канализация четкилери 154 км, электри дамчыдылганының шугуму 1355 км, подстанциялар 340, хуваалда пунктулары 7, кабель шугумнары 63 км көдээ черлерде чылыг хандырылганын ком-

мунал котелдары хандырып турар. ЧЭТ Кызыл хоорайны («Тываэнерго» ААН) болгаш Ак-Довурак хоорайны ЧЭТ база ведомстволарның котельнаялары хандырып турар. Мону демдегеп каары чугула, кол фондуларның ортумаа-биле 66-дан 80 хуузу хуусаазын эрттир ажылдап каапкан.

Бо хүннерде 4 котельнаяларның капитал септелгези доозулган. 45 котелдарга капитал болгаш бо чылдың септелгезин чоруткан. Плана көрдүнген чылыг четкилерининг 67 хуузу септеттинген, азы 62 км чылыг четкилери. Эргижирээн 9,1 км чылыг четкилерин солаан, ол дээрге ниити планда көрдүнгениниң 61 хуузу, 7 төп пунктуларның капитал болгаш аап-саап септелгезин дооскан.

Суг четкилерининг кышка белеткелининг планының 76 хуузу чылып дооскан (планы 154 км, а херек кырында кылганы 117 км). Канализация четкилерининг 90 хуузу белеткээ. «Тывакоммунэнерго» ККБ-ниң балансында республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйының структуразында хамаарып турар 63 км бедик вольтулуг болгаш кабель шугумнары бар, оон 50 километрин септеп дооскан. Акша-төгерикиниң чедишпээнинден Кызыл хоорайга кабель

шугумунун капитал септелгези кылдырмаан.

Август 18-тинг медээзи-биле алырга, 7 дизель электри станцияларының капитал септелгезин дооскан. Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый бүдүрүлгелерининг балансында 1434,8 муң дербелчин метр чуртталга шөлү хамааржып турар. Бо хүннерге чедир 889,6 муң дербелчин метр чуртталга шөлүнүн капитал болгаш аап-саап септелгезин кылган, ол ниити планының 65 хуузу болуп турар.

Чуртталга-коммунал ажил-агый бүдүрүлгелеринде 16,0 муң тонна хөмүр-даш чедиртинген, азы 40 хонуктуң одаар чүүл курлавыры тургустунган. ТР-нің Чазааның 2003 чылдың август 5-те №536 «Дизель-биле одаар чүүлү сөөртүп чедирерининг болгаш хуваарының графигин бадьлаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр, август айда чайгы одаар чүүлү 1208,7 тоннаны сөөртүп чедирген. Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынга денештирип каан (Тожу, Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл), Тываның чедери эң берге кожууннарынче одаар чүүлүн сөөртүлгезин чорудуп турар.

(Уланчызы 4-кү арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Сахалин областың губернатору И.Бархутдинов баштаан областың улуг албандужаалдыг дүжүметтери олурган МИ-8 вертолет Северокурилскиже бар чорааш, Камчатка областың мурнуу чүгүнге чуура дүшкенинден экипаж кежигүнү 3, пассажир 17 кижичелген. Агаар баксыраанындан вертолет ужар оруундан 40 км өскээр угланганы илереп турар. Халаптың ужурун илередири-биле сайыт С.Шойгу баштаан күрүне комиссиязын тургускан. Президент В.Путин өлгөн кижилерининг өг-бүлелеринге кажыңдалды илергейлээн, качыг-дааннарга дуза көргүзөр даалганы Чазакка берген. Өлгөн кижилерининг мөчүлөрүн танып хааржактааш, Камчаткадан Сахалинге эккелгеш, чаңгыс акы-дунма хөөрге ажаар. Областа үш хүннүнг кажыдалын чарлаан.

◆ Москва чоогунда Жуковский хоорайга Делегейнинг алдыгы ужар чүүл-космос салону (көрүлдези) эрткен. Каш хонук үргүлчүлээн бо байырлалды хүннүн-не 500 муң кижичелген барып көрүп турган. Россия элээн каш ажыктыг бизнес керээлерни сайзырангай чурттар-биле чарган.

◆ Москва чоогунда Жуковский хоорайга Делегейнинг

алдыгы ужар чүүл-космос салону (көрүлдези) эрткен. Каш хонук үргүлчүлээн бо байырлалды хүннүн-не 500 муң кижичелген барып көрүп турган. Россия элээн каш ажыктыг бизнес керээлерни сайзырангай чурттар-биле чарган.

◆ Эрткен неделяда ниитизи-биле 27 политиктиг партиялар, блоктар, каттыжышкыннар декабрьда эртер Күрүне Думазынга сонгулдаларга хирлиг-чамныг чүүлдер үндүрбейн, сонгулда хоойлузунга чагыртып, арыг киржи керээге ат салганнар.

◆ РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Иванов Ыраккы Чөөн чүкке эртер шериг өөредилгезинге киржири-биле Москва чоогундан чаа кылган стратегтиг бомбалакчының ийиги ужудукчунунг олудун ээлеп чорааш, черге хонмай, барык 10 шак ушкаш, ында чеде берген. Дүрген ужар, ракета чедирер ол күштүг самолет дүне агаарга чорда, өске самолет чоокшулап келгеш, аңаа бензинни кудуп берген.

◆ Миллиардер апарган баятан Владимир Гусинский сөөлгү катап 250 миллион долларны кажарлапкаш, дескен турган. Ону тударын Интерпол дамчыштыр чарлаан. Гусинскийни эрткен субботада Грецияның найысылалы Афины хоорайга тудуп хоругдаан. Ам дээрзинде ол черниң эрге-чагыргалары оон салымын канчаар шиитпирлээри билдинмес. Москваже чорудуп бээрин Россия чагыргалар негеп турар.

◆ РФ-тиң Чазаа эрткен неделяда чуртта чээли-саң-хөө болгаш инфляция айтырыын чугаалашкан. Эксперттерининг бодалын езугаар алырга, 2006 чылга чедир акшаның үнези шоолуг батпазы илерээн.

◆ Бурунгу хүн Москвага, өске-даа хоорайларга аргентин танго хүнүн байырлалды-биле демдеглээн. Делегейде онза янзылыг бо танцыны студент, сайыт-даа, сайгарлыкчы, повардаа шупту кижилер бир дең ойнап, тевер чаңчылдыг.

(Агентилелдер медээлеринден).

Ыдыктыг Башкы IX Богда-Кегээн Тываның чонунга Калачакра Өөредиин өргүп бээр дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың радио дамчыштыр Тываның чонунга КЫЙГЫРЫЫ

Эргим хүндүлүг чонум, Тыва Республиканың чурттакчылары, сарыг шажынның чүдүкчүлери, аалчылар!

Бистиң амгы чурттап турар үевис Чаа Чүс чылдың, Чаа мун чылдың эгелээни-биле холбаалыг болуп турар. Тываның чаа Конституциязын хүлээп ап тура, Чаа чүс чылче кирип келдвис. Ол болза Тыва күрүнени чаартып, сайзырадып, быжыглап турарының херечизи-дир. Бөгүн демократияның, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының тодаргай демдектери бисте көстүп келген: хостуг чурттаар, хостуг өөренир, хостуг ажилдаар, каа чурттаары — көдээге бе, хоорайга бе, өске чуртка бе — хостуг, чүдүүр болгаш чүдүвези база хостуг. Тыва Чазак чединмес болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерге, кырганнарга халас бажың-балгатты, дузаламчыны берип турар. Культураның болгаш спорттуң чаа ордуларын, школаларны, эмнелгелерни тудуп турар болгай бис.

Бистиң аныяк-өскенивис, элээди уруглар, оолдар эртембилиг, культура, спорт талазы-биле чайынналчак тиелелгелерни бүгү делегейниң деңгелинге бестин чедип ап турары өөрүнчүг.

Чоннун угаан-медерелин, сагыш-сеткилин, хөй-адын көдүрер дээш Тыва Чазак чугула хемчеглерни ап келген болгаш ам-даа ап турар. Хүрээ-хииттерни чонга тудуп, хуурактарны

Индияже өөредип, Ыдыктыг Улуг башкыларны Тываже чалап эккеп турар апарган болгай бис.

Бистиң үндезин хам чүдүлгевис катап бодарап, аажок сайзыраан. Хамнар ниитилелдери тургустунганындан бээр он чыл эрткен. Ол юбилейни демдегледип, делегей чергелиг эртем-практиктиг Шуулганны эрттирдвис. Төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсаңның тыва хамнар алгыштары, езу-чаңчылдар дугайында чогаалдарын чон номчуп, амыдыралда ажыглап турары көстүп келген ыдыктыг черлерни: көжээлерни, овааларны, тайгатаңдыны, суг бажын, аржааннарны, ыдыктыг ыяштарны дагып турар.

Кижиниң аас-кежиктиг чурттаарына херек бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бөгүн Тывада тургустунган. Чонувустун хөй кези ону билип турар. Амгы үеде бай-шыдалдыг кижилерини саны хүн келген тудум өзүп орары өөрүнчүг. Олар Тыва күрүнениң сайзыралы дээш, оон келир үези дээш, эртем-билиг дээш шудургу, канчаар-даа аажок кызымак ажилдап турарлар. Ындыг-даа болза чамдык кижилер арага ижеринче сундугуп, ажы-төлүнүн келир үези дээш кыспайн чорууру дүвүренчиг. Эрткен чылын арагага хорананган, эзирик кижилериниң холундан, база эзирик машина мунуп чорааш үүлгеткен хай-халаптан 800 чыгы кижичок болганы база дүвүренчиг. Ол дээрге кайы хире улуг когаралдар, качыгдал-дыр, эргим чонум! Арага ишкен соонда алгыш-

кырыш үнер, оон оглу адазын, уруу авазын азы алышкылар бот-боттарының амы-тынынга чедер чоруктар тыптып келген. Ол ышкаш элээди уруглар, оолдар орайга дээр кылаштажып чорууру көскүлөң болу берген. Чамдык иелер өг-бүлезин, ажы-төлүн каапкаш, чер кезип тояап чоруурлар. Бай-шыырак-даа улустун ажы-төлү өөндөн чоруй баар таварылгалар көвүдеп орар. Ылаңгыя аныяк кыс уругларның дерзии үүлгедиглер кылып эгелээни чонну дүвүредип турар. Тывада наркомания нептереп, СПИД аары чедип келген. Ол бистиң национал чоргааралы-высты куду базып турар фактылар-дыр.

Арагалаашкынның, кара таакпының уржуктарының болгаш хоразының дугайында массалыг информация чепсектеринге, албан-организация черлеринге эмчилер, башкылар, культура, чүдүлгө ажилдакчылары тайылбырлап турар. Ол хиреде ам-даа боттут түңнел чедип алдынмаан. Ооң чылдагааны: кижиниң иштики сеткил-сагыжының хоозуралче шилчип турары. Ынчангаш, эргим хүндүлүг чонум, бодувусту шүгдүнүп, багай салдардан адырлырын чедип аалынар! Бир эвес бис бодувуска эки түңнелди үндүрбес болзувусса, келир үеде амыдыралды эки талаже угландырары биске нарыыдай бээр.

Калачакра өөредиин сөңнэри-биле Богда-Кегээн Башкыны геше Чамба Тинлей Башкының сүмелээни-биле Тываже чалаан бис. Ыдыктыг XIV Далай-ламаның

хүрээзи Намгьялдан ийи тибет лама-башкылар чедип келген. Калачакра өөредиин «Тываның 5 чыл ою» стадионга эрттирер. Калачакра өөредии чүгле Тывада эвес, Россия Федерациязынга бестин туруп көрбээн бир дугаар улуг өөредиг болуп, төөгүже кирип турар.

Бо дугайында Тываның Камбы-ламазы хелиң Лопсаң Түбтең, геше Чамба Тинлей, геше Лопсаң Түбтең башкыларның чонга кыйгырынындан номчаан мен. Ынчангаш хүндүлүг башкыларның дилээ-биле бо кыйгырыгны үндүрер ужурга таварышкан чылдагааным ында.

Октаргайны бичиледип каан хевир-майыгы болур Калачакра Бурганның ордузун — Мандаланы өннүг элезинден тудуп кылгаш, ыдыктыг улуг номнарны номчуп синиргеш, бускан соонда ону Улуг-Хемниң база Тываның Ыдыктыг улуг хөлдериң элериңге өргүүр. Ооң утказы болза суг ээлеринден Тыва чуртувустун амгы болгаш келир үелерде бай-шыырак, күчүлүг болурун, чоннары эптиг-найыралдыг, чуртка өрт, үер, чаадайын халаптары болбазын дилеп, ындыг болурунун демдээн ужуқтап, таваан салганы ол болур. Ынчангаш мындыг онзагай Ыдыктыг Калачакра өөредиин улуг сүзүк-биле хүлээп аарынарны дилеп, кыйгырып тур мен, эргим чонум!

Тыва Арат Республиканың Россияга эки тура-биле каттышканындан бээр 60 чыл база Кызыл

хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюн 2004 чылда демдегледип эрттирер бис. Ол байырлалдарны Россия Федерациязының деннелинге эрттирер болгаш олар ындыг улуг ужур-уткалыг болуп турарын Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң үндүрген чарлыгы херечилеп турар. Ол байырлалдарны эрттирери дээрге чедишкиннерни демдеглевешаан, ам-даа кылыр ажилдарны тодаратпышаан, четпестерни эдеридир. Ынчангаш Ыдыктыг Калачакра Бурганның өөредиин хүлээп алгаш, угаан-медерел-виске дузааргак, кээргээчел сеткилди оттуруп, арага ишпейн, оорлавайн, амылыгларның амызын үспейн үүлениң ак оруун эдерип, бо байырлалдарны төлөптиг уткуулунар! Эргим хүндүлүг чонум!

Сентябрь 1-ден октябрь 15-ке чедир Калачакра Өөредиин үезинде, оон соонда-даа арагадары ижерин шеглээнир! Бот-боттарывыска, амылыг амытан бүрүзүңге, бойдузувуска хумагалыг болуулунар!

Ыдыктыг чараш Тыва чуртувустун бедик тандылары, арга-эзими, аржаан суглары кезээде арыг турар болзун! Кижилер бүгүдөзи, амылыг амытан бүрүзү каң кадык, сагыш-сеткили оожум, тайбың, өөрүшкү-маңнайлыг, чыргалдыг чурттаар болзун! Өршээ, Хайыракан! Курай, курай, курай, курай, ...

Кичээңгейлиг дыңнааныңар дээш четтирдим, эргим чонум!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
2003 чылдың август 24-түн хүнү.

Езулал

НЕПТЕРЕ-ДИРИ-БИЛЕ

Калачакраны ыдыктаарының езулалын Тывага болгаш Калмыкияга эрттирер дээни кончуг-ла эки-дир. Бо өөредигни кончуг ховар чедип ап турар. Калачакраны ыдыктаарын сагыш-сеткили ылап-ла төлөптиг, сарыг шажынның дээди чадазының чүдүкчүзү кижичок берип болур. Бо өөредигни нептередири-биле Тыва черни Россияның бирги девискээри кылдыр шилип алганы — эки демдек-тир. Ыдыктыг Богда Гегэн Джецун Дамба Ринпоче IX шаг-шаандан бээр Тыва чер-биле сьрый харылзаалыг кижичок болгай, чогуу-на харын ооң ужурунда Калачакраны ыдыктаан соонда, кижилер чүгле боттарының дугайын бодаар эвес, харын өске-даа дириг амыганның дугайын, бодунуң төрөөн Тывазының, чаңгыс чер-чурттугларының база Россияның дугайын бодаар апаар деп бодай-дыр мен.

Шынчы болгаш ханы хүндүткел-биле,
Пенде ГЪЯЦЕН.

Чурттакчыларның хүндүткелинде

«СЕҢЭЭ ЧОРГААРЛАНЫР»

Хөй чурттакчылыг Каа-Хем суурнун коммунал ажил-агый бүдүрүлгезин дээди эртемниг тудугжу Василий Николаевич Абращенко 1996 чылдың февральдан эгелеп удуртуп эгелээнинден бээр бо сес чылдарның иштинде кыштын чыккылама соогунда-даа кандыг-даа үрелишкиннер, частышкыннар болбаан. Улуг суур Каа-Хемде 32000 дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга болгаш албан бүдүрүлгө бажыңнары чылыг, чырык, бүдүн-бүрүн турарына Каа-Хем суурнун чурттакчылары өөрүп турарлар. Чоокта чаа Василий Николаевичиниң кабинетинге чедип, аңаа кезек айтырылганы салдым:

— **Коммунал ажил-агыйында чеже ажилчыннар болгаш тускай эртемниглер ажилдап турарыл?** — деп, мээң айтырымга ол мынчаар харьылады:

— Бистиң бүдүрүлгөдө хөй националдарның төлээлекчилери 53 кижичок доктаамал ажилдап турар. Күш-ажылдың хоочуну Максьтов Магомед Абакарович бүдүрүлгениң кол инженеринде 12 чыл ажилдап тур, Семен Шмырин каңнакчылап 3 чыл болду, Елена Каратаева экономистеп 10 чыл стажтыг, бистиң бүдүрүлгениң кол баазы болур чунар-бажың, хеп чуур улуг комплекзистин

эргелекчизи Зинаида Васильевна Килина 11 чыл иштинде шаңнал-макталдыг ажилдап турар.

Бо 2003 чылда чунар-бажың, хеп чуур комплекстин капитал септелгезин чүгле 14 хонукта доостувус, ону септээринге кожуун бюджетинден 490 муң рубльди аңгылап берген, үстүндө хеп чуур, чунар-бажың комплекзи улуг орулганы берип турар. Чунар-бажың хөлезининден база эвээш эвес орулганы ап турар бис — деп, В.Н.Абращенко чугаалааш, бүдүрүлгезинде эрги 2 тракторлар бар болгаш 6 санныг тускай машиналарывыс эргижирээн. 2002 чылдың апрель 4-те Тыва Чазактың Даргазы Шериг-оол Ооржак-биле бо Каа-Хем суурга ужуражылга үезинде бистиң дилээвис-биле КамАЗ маркалыг хөй ажилдар кылыр тускай машинаны дарга биске бээр бооп аазаан кижичок, бөгүнге чедир улуг даргавыстың аазаашкынын манагышаан бис ийин — деп чугаалааш, ажил-ишчи директор Василий Николаевич улуг тынды.

Коммуналдыг ачы-дуза чедирилгезиниң өртээ өзүп турары шын, а ынчаарга чурттакчыларның чамдыктары биске чылыг суг, септелге дээш өрелерин 1995 чылдан бээр төлөвээрнер бар, өрениң түнү 2 млн. рубль ашкан. Ажилчыннарның, тускай эртемниглериниң 2003 чылда алза

чогуур шалыңының хөй кезин чедир төлөвээр. Чылдагааны үстүндө улуг түннүг өреде бооп турар.

Каа-Хем коммунал ажил-агый бүдүрүлгези 2000 чылдың ажил-агый түңнели-биле бүгү Россияның иштинге 6 дугаар черни алгаш, хүндүлел бижик база акша шаңналы-биле шаңнатканына каа-хемчилер чоргаарланып турар улус болду.

Үре-түңнелдиг шудургу ажылы дээш Василий Николаевич Абращенкога "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчы" деп хүндүлүг атты тывысканынга Кызыл кожууннун хөй националдыг чону чоргаарланып чоруур бис. «Эр хөй-дир сен, Василий Николаевич, сээң чуржааттарың, кадайың Тыва кызы Алевтина Хертековна база оолдарың, кыстарың сөңээ чоргаарланыр. «Күдээзиниң күжүн көөр, хүрең-дойнуң маңын көөр» деп бурунгу тыва өгбелеривис өзөөн өттүр-ле сөглөөн болгай.

2003-2004 чылдарның кышкы чыккылама соогунда Каа-Хем суурнун чурттакчылары серт-даа дивес бис, чүл дизе бистиң коммунал хандырылгавысты «Россияның чаңгыс аай партиязының» кежигүнү Василий Николаевич Абращенко удуртуп турар.

Доржу ЧЫМБА.

Каа-Хем суур.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛИ

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Август 18-тин байдалы-биле алырга, озал-ондак болу берген тарылгада тудуг материалдарының болгаш дериг-херекселдерниң 990,9 муң рубльге курлавырын тургускан. Республика бюджетиниң төпчүттүнген акша-хөреңгизи-биле күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге 5 спецтехниканы 4,035 млн. рубль-биле саткаш, дамчыдып берген.

РФ-тин Күрүнениң тудуг комитетиниң 2003 чылдын апрель 21-де дужаалынга дүштүр чуртталга-коммунал ажил-агый бүдүрүлгелеринге 2003 чылдын январь 1-ниң байдалы-биле хыналданы чоруткан. Хыналданың түннелинде билдингени болза, чуртталга-коммунал ажил-агый бүдүрүлгелериниң кредитор өрөзи 530,0 млн. рубль, дебитор өрө — 223,0 млн. рубль болган. 1994-1999 чылдарда республика бюджетиниң чарыгдалын дуглап шыдаваанындан хөй кредитор өрө тывылган, чурттакчы чонга өртектиң чавыс турганындан херек кырында чарыгдалдың 70-80 хуузун төлөп турган.

Бистиң республикада 1 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн федералдыг стандарттың хемчээлинге дүштүр 29,2 рубль кылдыр бадылап каан, ол хамаатыларның төлевирлер хемчээлинге дүштүр 90 хуу болур ужурлуг. А херек кырында чурттакчыларның ону төлээр аргазы чавыс болганындан төлевирлер деңгели 70-80 хуу болуп турар. 2003 чылдың бирги чартында республикага субсидияны 34,2 муң өг-бүлөгө 96,6 млн. рубльге берген.

ТР-ниң Чазаа, ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажил-агыйның

реформазының талазы-биле күрүне комитеди республиканың бедик дотацияда турарын база чуртталга-коммунал ажил-агыйында бюджет акша-хөреңгизиниң дефицитин өөренип көргөш, РФ-тин Саң-хөө яамызының сайдыныче, РФ-тин Күрүнениң тудуг даргазыныче республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый объектилерин эде кылыр, ооң капитал септелгезин чорудар талазы-биле саң-хөө деткимчезин бээрин дилээр бижикти каш удаа киирген. Ол дилеглерни киирген соонда, Россияның Күрүнениң тудуг даргазының оралакчызынга 2002 чылдың ноябрь 4-те болган хуралынга протокол шийтпирин хүлээп алган. Ында РФ-тин Чазааның курлавырлар фондундан Тыва Республикага дузаламчы кылдыр 110,0 млн. рубльди үндүрүп бээрин дилээр деп айткан. РФ-тин Чазааның протокол шийтпиринде Тыва Республикага саң-хөө талазы-биле дузалаарын айткан. Херек кырында бо хүннерге чедир кандыг-даа акша-төгөрик келбээн. 2003-2004 чылдарның күскү-кышкы үелеринде чуртталга-коммунал ажил-агыйларында белеткел ажилдарын чорударында ажыгалап 30,0 млн. рубльдиң бюджет чээлизин алырының документтерин белеткеп турар, ол ниити хереглелдиң 25 хуузу.

Кол адырларны кышкы үеде ажилдаарын белеткээри Тыва Республиканың Чазааның доктаалында бадылаан хемчеглерге дүштүр чорудуп турар.

«Тываэнерго» ААН-де план езугаар 29,8 млн. рубльдиң септелгелерин чорудар тургаш, 17,4 млн. рубльдиң ажилдарын

акшаландырган, планын 61 хуу күүсеткен, ооң иштинде Кызылдың ЧЭТ-ке — 8,9 млн. рубльдиң ажилдары кылдырган.

«Тываэнерго» ААН-ниң Кызылда чылыг-энергия району план езугаар 3112 м черге капитал септелге кылыр тургаш, 3753 метр черни септээн. Бо дээрге чылыг дамчыдар хоорзандыр, планын 121 хуу күүсеткени ол. Чылыг дамчыдар үш пунктуга 100 хуу капитал, 40 пунктуга үүрмек септелгени чоруткан. Амгы үеде чылыг дамчыдар хоорзаны, элеваторлар белдирлерин, насос станцияларының, өске-даа черлерниң хыналда-көрүлдезин эрттирип турар. Чылыг четкилерин септээринге херек кырында 2,3 млн. рубльди чарыгдан, азы планын 57 хуу күүсеткен.

Электри четкилериниң талазы-биле Балгазын—Самагалдай аразында ВЛ-35 кВт дамчыдар 46 чагыны тургускан (демир-бетон), багай изоляторларны солаан, сывырындактарны шөйгөн. Чагылар тургузар орукту арыглап-аштап турар. Би-Хем, Улуг-Хем, Каа-Хем, Өвүр кожууннарда ВЛ-220 кВт ажилдарны чорудуп турар. Бо ажилдарга 4,5 млн. рубльди чарыгдан, азы планда көрдүнгениниң 59 хуузу болган.

«Тываэнерго» ААН үш ай иштинде ажилдакчыларга шалың төлөвээн, «Каа-Хем уургайы» бүдүрүлгеге 47 млн. рубль дебитор өрелиг. Ынчангаш бөгүндө Кызыл ЧЭТ-че хөмүр-даш сөөртүлгези саадап турар.

«Ак-Довурак ЧЭТ» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде септелге кампаниязы эгелзэн үеден бо хүнге чедир 17,8 млн. рубльге акшаландырган

азы планын 73 хуу күүсеткен. Оон 11 млн. рубльди Иркутск хоорайда «Техэнерго» КХН-че шилчиткен. 2003 чылдың июнь 16-да «Иркутскэнерго септелге» ХАН-дан 18 слесарь, дуңзаачы кижилер келгеш, № 6, 7, 8 котлоагрегаттарны септеп кирипкен.

№ 6 котелдун 95 хуузун септээн. 2003 чылдын август 20-ге чедир Красноярскиде «Чылыг-химкамгала» КХН-биле чарган керээни езугаар № 6 котлоагрегатка ажилдарны уламчылаар. № 7 котлоагрегат талазы-биле үрелген хоорзаларны солаан, дузалал дериг-херекселдер септелгезин чорудуп, график езугаар кылып турар. № 8 котелдун 50 хуузун септээн, мааа ажилдарны 2003 чылдың октябрь 10-га чедир доозарын көргөн.

Постоянный болгаш Строитель суурларга 2680 метр чылыг четкизин солугур тургаш, 2175 метри солаан, планын 81 хуу күүсеткен. 26 чылыг кудуктарына тууйбу салгыларын кылган. 52 кудукту аштап-арыгалаан.

«Каа-Хем хөмүр-даш уургайы»: хөмүр-даш тывыжын 106,7 хуу күүсеткен азы 262,5 муң тонна хөмүрнү каскан. 1432,9 муң кубометр хөрсүннү чайлаткан. 139,4 муң тонна хөмүр-дашты курлавырлап алган, ооң иштинде Каа-Хем — 91,6 муң тонна, Чадаанада — 47,8 муң тонна. Амгы үеде хөмүр-даш кадынын хөрсүнүн чайладыр ажилды график езугаар чорудуп турар. Август айда 230 муң кубометр-ниң орнунга 305,9 муң кубометр черни часкан. Бирги чартык чылда озалдаашкыны дуглаан.

«Республиканың одаар чүүл сайгар» КУБ: республиканың чедери берге кожууннарынче 4845,8 тонна хөмүр-дашты чедирген, 5 АТБ-ниң 71 машиназы хөмүр-даш сөөртүп турар.

Хөмүр-дашты садып алыры болгаш чедирери саадап турар. ТР-ниң Саң-хөө яамызының кожууннарга берген акшазын шилчидери саадап турар.

«Тыва газ» ФКУБ-тун планнаан 13 хемчеглериниң 11-и күүсеттинериниң кырында. Ниити күүселде 62 хуу четкен.

Новосибирск хоорайда «Диасиб» КХН-ниң диагностика төвү үлетпүрнүн айыыл чок болурунга экспертиза ажылын чорудуп турар. Чер адаанда 16 кезек резервуарга, хөй каът бажынарда 15 черге техниктиг диагностиканы чоруткан.

Үстүндө адаан чүүлдерге үндөзилээш, Тыва Республиканың Чазаа болгаш ТР-ниң чуртталга-коммунал ажил-агыйның реформазының талазы-биле күрүне комитеди 2003-2004 чылдарның кыжында белеткел талазы-биле хемчеглерин боттандыраарына акша-хөреңгиниң чедишпээни барымдаалааш, 2002 чылдың октябрь 17-де Россия Федерациязының Чазааның хуралының протокол шийтпиринде көрдүнгөн 110 млн. рубльди үзүп бээр дугайында айтырыгны шийтпирлээриниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа айтырыгны РФ-тин Чазааның мурнунга тургузуп турар.

ТР-ниң Чазааның чанында, Чазак Даргазының оралакчызының деңгелинде кышкы белеткел ажилдарын чорудар талазы-биле республика штавы тургустунган. Хүн бүрү болуп турар хуралдарга республиканың бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң кышка белеткел ажилдарының канчаар чоруп турарын дыңнап, сайгарып чугалажып турар. Ооң түннели-биле оперативтиг хемчеглерни ап турар.

Сергей ХЕРТЕК

ХАЛАС АЖЫГЛААРЫ БОЛДУНМАС

Берге-даа болза, чырыктың өрттөн төлээри албан. Ол чокта бо хүнгү амыдырал туруп алыр болгай. Бистиң республиканың экономикасында эң нарын айтырыгларның бирээзи — чырык төлевиринде республиканың чурттакчыларының чыгыш келген өрөзи.

Электри энергиязын мөөңү-биле садып турар федералдыг рынокта бистиң өрөвис баш ашкан. Шыны-биле чугалаарга, Тыва «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» акционер ниитилелде база «Красноярск-энерго» ААН-де өрөвис-биле санажып чадап каан бис.

Бодап көрүңер даан, чырык дээш төлөп турар акшавыс аргажок. Сибирьде эң чийк өртектиг электри энергиязы бисте, ол безин камгалап шыдаваан. «Тывакоммунэнерго» ККБ-ниң буруузу-биле Тывада чаңгыс энергия бүдүрүлгези «тамыже» дүжериниң кырында келген. «Тываэнерго» ААН-ниң дебитор өрөзиниң 95,5 хуузу «Тывакоммунэнерго» ККБ-ге хамааржыр. Буураашкына таварышкан «Тывакоммунэнерго» ККБ-зи бодунуң соонче «Тыва-энерго» ААН-ни сөөртүп бар чыдар. А ол бодунуң ээлчээнде «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайын «туткаш» чыдыпкан. Мынчаар сайгарып көөрге, шупту-ла бот-бодунга тудуштак боор-дур. Экономикада бүгү адырлар бот-бодунга харылзаалыг болуру амыдырал кырындаа көстүп турар. «Тываэнерго» ажык акционер

ниитилел — колдуунда хуу бүдүрүлгө-дир, ынчалза-даа ооң иштики ажил-чорудулгазынче ТР-ниң Энергетика яамызының киржип турары кайгамчык. Чүге айтырыг ынчаар тургустунуп турарыл дээрге, бодун бадыткап шыдаваан «Тывакоммунэнерго» ККБ-ниң электри энергиязын садып-саарар эргезин «Тываэнерго» ААН-че шилчидип бээр дээнинге олар таарзынмай турар. Арбитраж судунуң шийтпир-биле «Тывакоммунэнерго» ККБ-зин буураашкына таварышкан бүдүрүлгө кылдыр шийтпирлеп каан, кризиске удур штабтың каттышкан хуралының протоколунга ат салдынган, ооң кырынга ТР-ниң Чазааның №338 доктаалының шийтпир-биле электри энергиязын садып-саарар талазы-биле хүлээлгени «Тываэнерго» ААН-ге дамчыдып бээрин дааскан.

Бо айтырыгны ТР-ниң Энергетика яамызы чөптүү-биле шийтпирлеп шыдавайн турар. Олар Тываның чаңгыс энергетика бүдүрүлгезин камгалаар талазы-биле айтырыгга шаптыктап турар. Чылыг, чырык чокта кайнаар баар бис? Бурятияда,

Чита, Иркутск, Омск областарда болгаш өске-даа девискээрлерде электри, чырык энергиязын садып алгаш, садып турар бүдүрүлгелерни шагдала дүжүрүп каапкан. Ол девискээрлерниң удуртукчулары, хоорайларның мэрлери электри, чылыг энергиязын садып алгаш, садып турар бүдүрүлгелерин талазындан ак сеткилдиг эвес, акша-төгөрикти оптуг-кажар арга-биле ажыглап турарын билип кааш, оларны

Электри энергиязы

дүжүрериниң айтырыын дораан шийтпирлээнер.

Бо тургустунуп келген берге байдалдан «Тываэнерго» ААН турум, анаа ажилдап шыдавас апарган. Кызылдың ЧЭТ-ти үезинде шынарлыг септеп, ооң эргижирээн дериг-херекселдерин үезинде солуп шыдавас болгаш өске-даа эргежок чугула септелгени чорудары бергедээн. Бир эвес мындыг байдалга хевээр турар болза, кыжын бүгү чылыдылга системазы доңуп болур байдалга келген. Ийи бүдүрүлгениң аразында тургустунуп келген электри энергиязын садып-сайгарарының талазы-биле айтырыг канчаар шийтпирлеттинери билдинмес.

Кызылдың ЧЭТ-тиң чылыг, чырык энергиязының четкилериниң септелгезин бо хүннерде

— септекчилер, электриктер, дуңзаалакчылар, диспетчерлер, чыл санында печка, котелдар чанынга туруп келген ажил-чыннар чорудуп турар. Ол кижилер бо чылдың марттан эгелээш шалың албаан, холунга акша тутпаанын хереглекчилер билер ирги бе? Олар база өг-бүлелиг, ажы-төлдүг кижилер болгай. Олар кайнаар баарыл, кымга хомудаарыл? «Тываэнерго» ААН-ниң чингине директору Н.О. Данзының адында шалың төлевирин үезинде төлөп бербээни дээш ажилчыннардан муң ажыг хомудалдар кирген. Кажан «Тывакоммунэнерго» ажыглан электри энергиязы дээш 100 ажыг млн. рубль өрелиг турда, Данзы акшаны кайыын эккээрил?

Ажыглан электри энергиязы дээш өрелиг организациялар көвей: Кызылдың куш фабриказы, Балгазынның арга-арыг ажил-агыйы, ЯФ 306/4, Кур чер суур, «Коммунальщик» ККБ, ЖСК-3 дээш, өске-даа черлер хамааржыр. Экономика талазы-биле шырак специалистер бүдүрүлгеге мындыг саналды кирип турар. Буураашкына таварышкан «Тывакоммунэнерго» ККБ-ден чурттакчы чондан акша чылдазын бодунга алып, ажыглан электри энергиязы дээш өрелерини чыылдазын организастаар болгаш экономиктиг ажил-чорудулганы таарымчалыг эгелээр. Хуу бүдүрүлгени удуртуру — хааннаары эвес-ле болгай.

Тываның чылыг энергиязы дээш харысалгалыг ведомстволарының хүлээлгези — амыдыралга эргежок чугула, стратегтиг

адырның баазында кышкы үеде коргунчуг айыылды болдурбазы-биле дузалаар ужурлуг. Эрги ажилчыннар, күш-ажылды хоочуннары билер-ле болгай. Тываның энергетика бүдүрүлгези «Красноярскэнерго» составына турда, бис чүнү-даа тоовайн турдувус. Ынчан бис өрө чок турган бис бе? Чок, турган. Ол үеде электри энергиязын өжүрө чүүл турбаан. Ол өрелерни «Красноярскэнерго» анаа-ла үндүр бижип турган. Ам үе өскерилген, рынок келген. Тываның өрөвин кым-даа үндүр биживес, төлөп каан болзунза, алыр сен, төлөвээн болзунза, шоруң. Кандыг угаанныг кижилер Тываны «Красноярскэнергодан» «адырып» эккелгенил, ооң соонда боттары «малгашче» кире бээрин билбээн боорлар.

Электри энергиязының өрттө турум эвес. «Россияның чаңгыс аай энергия системазында» АН-де ам-даа реформа уламчылап турар. Ооң электри энергиязын мөөңү-биле садар кезээ, электри энергиязын киирген чагы-биле садып эгелээр. Өске сес-биле чугалаарга, акшаң чок болза, ол садыглаашкына киришкен херээң чок. Электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг рынок садыг-саарылгага хамаарышпас бот-тускайлаң садыг системазы кылдыр тургустунар, кым-даа электри энергиязын садып ап болур. Электри энергиязын халас ажыглаары ам болдунмас. Ам орта карак чажы, кандыг-даа харылзаалар, дилеглер, коргудушкуннар дузалавас.

Р.АКАКШИНОВА

БАЗА КАТАП ШЫЛГАЛДАЛАР ДУГАЙЫНДА

Филология факультетинин тыва дыл болгаш тыва чогаал салбырынче кирериниң шылгалдалары бо хуннерде доозулган. Чогаадыг база тыва дыл болгаш чогаалга аас-биле 2 шылгалда болуп эрткен. Чогаадыгны 142 абитуриент бижээн болза, олардан 97 ажыл "ийи" демдекке үнелеттинген. А аас-биле шылгалдага 45 кижиге кирген болза, олардан 11 кижиге "2" демдекке харыылаан. Нийтизи-биле 108 кижиге ол ийи шылгалданың түннелинде "2" демдек алган. Бо удаада кайы-даа шылгалдага чаңгыс-даа "5" деп демдек салдынмаан, а оларның иелдирзинге "4" демдекти чүглө 8 кижиге алган.

Чогаадыгга шылгалдага хамаарыштыр чүгү чугаалап болурул? Колдуунда ооң мурнунда-ла чугаалап, бижип турганывыс частырыглар катаптатынып турары тус эртемнерин башкыларының ам-даа чедир ажылдавайн турарында база өөреникчилерниң бот-билини, бот-өөредилгези суларай бергенинде деп болур. Абитуриенттер ам-даа чогаадыгны канчаар бижириниң аргазын билбейн турар.

Чогаадыгга хамаарышкан катаптатынып турар частырыгларны ам база адап санаары чугула боор:

- Чогаалдың кыска утказын бижире-биле кызыгаарлаттынып турар.
- Бердинген чогаалда уран-чечен аргаларны сайгарып көрбейн турар, ооң түннелинде чогаадыгга тодаргай омур-хевирниң сайгарылгазы болдунмайн баар.

- Чогаадыгның адын бижээш, ниити сөстөр бижип турар, тодаргай маадырны, омур-хевирни адап, сайгарган чүүл чок хирезинде, кайы-бир чогаалчыга ынаан бижир таварылгалар бар.

- Авторларның, чогаалдарның база маадырларның аттарын шын эвес чогаадып бижир ийикпе азы өске бир чогаалдың маадырлары, болушкуннары-биле холуп бижир.

- Даянып бижир ужурлуг чогаалын айтып каан турбуже, кайы-даа чогаалда айыгтынмаан тываларның езу-чаңчыларын, амгы үениң ниити проблемниг, чидиг айтырыгларын бижип, чогаал-биле холбавайн турар.

- Чогаалда болушкуннарның үезин будаар. Чижээ: Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының "Кызыл-Бөрттүг" деп чогаа-

лының адында кызыл деп сөс киргенин барымдаалааш, Ада-чурттуң дайыны-биле холбап бижип турар улус база бар дээш оон-даа өске. Чогаадыгга хамаарышкан моон-даа өске айтырыглар бар, ынчалза-даа чүгле кол-кол чүүлдерге доктаадывыс.

Аас-биле шылгалданың билеттери 3 теория айтырындан, бир практиктиг онаалгадан (дыл сайгарылгазы) тургустунган. Теория айтырыгларының ийизи литературага хамааржыр (бир-гизинге колдуунда фольклор азы литература теориязы, кайы-бир чогаалчының чогаадыкчы намдары дээн чижектиг айтырыгларны кириген). А ийигизи чогаалдар, оларның сайгарылгазы. 3-күзү дылдың (фонетика, лексика, грамматика болгаш орфография, пунктуация) айтырыглары. Школа программазында кирип турар шупту сайгарылгалардан аңгыда, орфография, пунктуацияга хамаарышкан практиктиг онаалгалар бар.

Чогаалга аас-биле шылгалдага үстүндө чогаадыгга хамаарышкан частырыгларның чамдыгызы база хамааржы бээр. Оларга чүгү немей чугаалап каарыл?

- Чогаал теориязын шуут билбес. Чогаалдың жанрлары, оларның тус-тузунда онзагайы; уран-чечен аргалар, оларның янзылары, чогаалдың тургузуу база кезектери дээн чижектиг айтырыгларны сайгарып билбес улус чогаалга шылгалда дужаар дээш кээп турары дүвүренчиг.

- Тыва литератураның үе-чадаларын аңгылап билбес. Амгы чогаал биле классиктиг чогаалды ылгай көрбес. Чогаадыгга "Мээң ынак шүлүкчүм азы драматургум" деп темаларны бергеш, амгы тыва литературага даяныр деп айтып каан турбуже, классиканы бижий бээр таварылгалар бар. Амгы үеде шиилер бижип чоруур шиичилерни адап көөрүн дилээрге, харыылай албас болур.

- Тыва чогаалчыларның аттарын, оларның чогаалдарын будап, холуй-бүлүй адаар. Тыва чогаалдың шинчилекчилери, критиктер, өөредилге номнарының авторлары дээн чижектиг айтырыгларны безин билбес.

- Кандыг-бир чогаалга хамаарышкан айтырыгны харыылап турган болза, чижектер берип шыдавас. Чижээ: "Шүлүк дугайында билиг" деп айтырыгны харыылап тура, бүдүн шүлүк

байтык, чаңгыс шүлүктен 1-2 одуругну шээжи-биле чугаалап шыдавас. Шүлүккө хамаарышкан терминнерни херек кырында чижектерге көргүзүп тургаш, сайгарып билбес.

Тыва дылга шылгалдага хамаарыштыр алыр болза, байдал чүглө чүгээр деп болур. Колдуунда-ла абитуриенттер дыл айтырыгларына харыылап, дыл сайгарылгаларын кылып шыдаптары-биле халбактанып үнүп турар. Ынчалза-даа аас-биле шылгалдада багай демдектер бары дылга харыылар база денди эки деп түннээри база берге деп чүвени херечилеп турар. Чүглө литературага харыылар-биле денней көөрге, чүгээр болуп турар.

Дыл айтырыгларына кол-кол частырыглар:

- Кылыг сөзүн, ооң хевирлерин эки билбеси-биле домактар сайгарып шыдавас. Причастие, деепричастие таваржыргала, оларны сөглекчи кылдыр шыйып алгаш, домаанга будалып каар, нарынчыттыг бөдүүн домакты нарын деп сайгаргаш, аайын тыппайн баар.

- Сайгарылгаларны, оларның негелделерин долзу-биле билбес болганындан бир сайгарылганың орнунга өскезин кылып турар чүүлдер хөйү-биле таваржыр турар.

- Орфография, пунктуация айтырыглары ам-даа нарын болуп артпышаан. Тыва жумактарның деске каттыжар чурумун эки билбес болганындан сөс тургузуу, сөс чогаадылгазы болгаш орфографияга хамаарышкан айтырыгларга частырыгны кылып турар. Бижик демдектерин хереклээрин, оларның уjur-дузанын билбес болгаш херектиг черлерге оларны кирибес, а ажык чок черге эндере кирип кааттар.

Тыва дыл болгаш чогаалга хамаарыштыр түннелдер-биле таньжарга, эки чүүлдер шоолуг эскертинмейн турар. Ооң мурнунда чылдарда "5" деп демдекти эвээш-даа болза, салып турган болгай. Бо чылын бисти өөртүптер чыккылаар хары, аянныг чараш бижиттинген чогаадыг таварышпааны бир дугаарында бисти, тыва дыл болгаш чогаал башкыларын белеткеп турар улусту, мунгаратты. Тыва дыл, чогаал салбырынче езулуг дыл, чогаалга сундулуг, сонургалдыг улус эвес, а тыва дыл кырында шыл-

галдада чүү боор, тыва дылды кижиге билбес бе дээн хөөнүг абитуриенттер кирип турары хомуданчыг.

Өске факультеттерже кирер дээрге, экзаменнер орус дыл кырында болурга, бистиң шылгалдаларывысты чийк деп бодап кирип турарлар хөй апарган. Чамдык ада-иелер база өске эртемнерни угбас хире уругларын оода тыва дылга шылгалдаларны дужаары-биле эккеп, албадап турары меге эвес. Кайы-бир чогаалга хамаарышкан айтырыгны харыылап ора, ону шагда-ла номчаанын, ону утупканын чугаалаар чүүлдер хөй каттап таваржыр турар. Университетче, тыва дыл, чогаал салбырынче кирер деп турар абитуриенттер чаңгыс-даа тыва ном номчуваан, чаңгыс тыва шүлүк шээжи-биле билбес, чаңгыс тыва чогаалчыны, ооң чогаалын билбес болуру кайгамчыктыр. Бисче кирип турар улустарда езулуг сонургалдыг улустар бар болбайн аан, ынчалза-даа олар чүглө эвээш кезии апар чыдары хомуданчыг.

Бо байдал мындыг хевээр турар болза, төрөөн тыва дылывыс кандыг деңнелге келирил деп айтырыг бисти дүвүретпес аргажок.

Ынчангаш школа башкыларынга, бистиң салбырның доозукчуларынга, бистиң студентилеривиске мындыг чүүлү чугаалаксап, мындыг байдалга кээп турарывыстың чылдаганнарын тайылбырлаарын кызыдып көрээли:

- Төрөөн тыва дылывыс дээрге тыва кижиниң бот-медерелиниң, национал чоргааралының, төрөөн чуртунга ынакшылының эгези, үндезини болуру билдингир. Ол чүүлдерни кижизидеринге өг-бүледен аңгыда, кол черни школа, ында төрөөн дыл, чогаал башкылары ээлеп турар. Олар эртеминге ынак болгаш өөреникчилеринге ону дамчыдар ужурлуг. А чамдык абитуриенттерниң харыыларындан тыва дыл, чогаал башкызының ажылы, ооң түннели көзүлбейн турардыр.

- Башкылар билии бедидер (педагогика билиглерин сайзырадыр) институт ажилдавастандан бээр элээн үе эртип бар чыдыр, ол база тыва школага элээн салдарлыг болуп турар.

Тыва литература программазы биле өөредилге номнарының

аразында чаңгыс аай чүүл чок, программада кирип турар чамдык чогаалдар номнарда чок, а номнарда кирип турар чогаалдар программада чок. Тыва чогаалда школага өөредир ужурлук чогаалдарның күрүне стандарттары чок. Ол дугайында айтырыг чаңгыс эвес удаа көдүртүп турган. Ам-даа чедир кылдынмайн турар.

Тыва чогаал кичээлдеринге колдуунда чогаалды номчуткаш, ооң кыска утказын чугааладыры-биле кызыгаарлаттынып, ооң омур-хевирлерин, уран-чеченин, уjur-дузанын, чогаал бүрүзүнү бот-тускайлаңын, онзагайын сайгартыр ажыл чоруттунмайн турар. Ынчангаш өөреникчилерге ук чогаалдар утундуруп, дөмейлежип турар.

Школа программазында шээжилээр чогаалдарны айтып каан турбуже, өөреникчилер ону шээжилеп албайн турары оларның харыызындан илден. Уругларның чүве сактып алыры баксыраан деп чүве оларны шээжи-биле чогаалдар билбизинден көстүп турар. Бистиң школачы турар үевисте бүдүн-бүдүн блокнот, кыдырааштарга ынак шүлүктөрүн чыып бижип алган, шээжи-биле номчуп чоруур турган. Ындыг чүүл ам тодаргайы-биле чидип бар чыдары дүвүренчиг. Уруглар боттарының бажын ажилдатпайн, телевидение, компьютер дээн чижектиг бөлөн чүүлдерге өөренип, амдажып, чаңчыгып турары келир үеде оларның интеллектуалдыг сайзыралының кандыг деңнелдиг апарарын меделеп турар.

Номчулга культуразы деп чүве шуут чидип бар чыдар деп болур. Тыва дылда аңгы-аңгы жанрның солун чогаалдары хөйү-биле үнүп турар-даа болза, ону номчуп турар улус эвээжээн. Кожууннарда чамдык улустуң амыдыралының байдалы нарын, ажыл чок, чүглө пособие, пенсия-биле амыдырап турарлар бар. Ындыг байдалда ном садып алырының дугайында чугаа чорудары берге болбайн аан. Ынчалза-даа оода школа номнарында чогаалдарның шуптузун болгаш хемчээли улуг чогаалдарның кол-кол эгелерин үзүндүлөр кылдыр кирип турар болгай. Тыва чогаалга шылгадыр дээш келген кижиге ол номнарны ажып көрбээн боору

(Уланчызы 6-гы арында).

НАЙЫРАЛДЫҢ ОДААНГА ЧЫННЫП...

күштүг". Студентилерниң ажыл-ишчи чайын түннээн кезээлер Таңдының чараш бойдузунга, сылдыстыг дээр адаанда майгын хоорайжыгажына эртип турганы ол.

Турция, Санкт-Петербург, Улан-Удэ, Екатеринбург, Барнаул, Томск, Красноярск, Москва, Иркутск хоорайларның студентилери маңаа, шынап-ла, сагыш хандыр ойнап, дыштанып алганнар. Баштайгы хүнде майгыннарын тип, турмучуп, канат тыртып, спортчу

оюннар ойнаанының соонда, слеттуң байырлыг ажыдышкыны болган. Ыры-шүлүк, самга улаштыр оолдарның күштүүн, аваангыр-кашпагайын шылгаар тыва хүреш база болган. Оюн-хөгүнү хүнү сылдыстар караа чырып, сериидей бергенде найыралдың чалбыштыг оода-биле доозулган.

Эртенги хүн шыңгыы спортчу мөөрейлер-биле долдунган. Түннелинде турисчи слеттун тилекчилери илереттинген. Шупту 11 командалардан 3-кү черни Таңды кожуунуң студентилериниң командалы алган. А Екатеринбург

бург хоорайда өөренип турар студентилерниң командалы 2-ги черге төлептиг болган. Бо удаага база-ла, эрткен чылгыы ышкаш, Томск хоорайның студентилери салым-чаяанының, спортчу кашпагайының-даа талазы-биле кымга-даа аштырбайн, 1-ги черни ап тиилээр.

Утундурбас чайгы хуннерни шаңнаан Аныяктар комитетинге, Кадрлар политиказы, эртем, өөредилге черлериниң яамызынга, Таңды кожуунуң администрациязынга студентилер өөрүп четтиргенин илереткенер.

Тайгана ОЧУР.

Тываның республикадан дашкаар база найысылал Кызылда өөренип турар бүгү-ле студентилериниң турисчи следу август 18-19 хуннеринде Таңды кожуунга болуп эрткен.

Чай – студентилерге чүглө дыштанырының эвес, а шимченгир, бүдүрүмчелиг ажилдар кылырының кидин түлүк үези. Бо чайын база хөй-ниитичи ажилдар арбын болган: Республика Хүнү, Наадымга уткуштур хоорайның арыг-силлиг, чараш шинчизин чедип алыры волонтер (эки тура-биле ажилдаар) студентилерниң мурнуку планынга турган. Хем ол чарында дагда "Дөгээ" деп аккыр, тода бижик-

тиң көстүп келгенин кызылчылар дораан эскерген. Оон аңгыда ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитетиниң юбилейлиг 10 чыл болган оюнга тураскаадып эрттирген нациялар аразының "Азия төвүнде ужуражышкыннар" деп чоннар аразының улуг шуулганынга идепкейлиг киржип, ырак-чооктан келген аалчыларны уткуп, экскурсияладып, **Студент чайда** комитеттинг организастыг ажылынга улуг деткимчени көргүскөннер. Августун эге хуннеринде стадионга болган форум, концерт-танцыны аныяктар сактыр боор. "Демнигде –

УС-ШЕВЕР АНЫЯКТАР — ТАҢДЫДА

Хөгжүм-ши театрына эрткен бо делгелгеге 7 кожуунун төлөөлөрү киришкен. Чүнү чок дээр боор! Кижинин он салаазы ол хире чараш эдилел-херекселдерни чогаадып, идик-хепти даарап, эдилел-каасталгаларны сиилбиптер деп чүве чыылганнарны магадаткан. Эскерерге, кожууннар аайы-биле ылгалдыг, онзагай делгет-

тинген кылыглар хөй: Бай-Тайганың Сарыг-Хаязының чонардажындан сиилбээн дүрзүлөр, тыва шыдыраалар, Мөңгүн-Тайганың алгы, кидистен кылган ширтек, хептери, Өвүрден уран-шеверлерниң даараан думаалай, платьелери (уруглар боттары кедип алган көргүзүп турар) база Тожунун мыйыстары бедик үнелелди алганнар. Түннелинде

Республика Хүнү, Наадым байырлалдарында ус-шеверлерниң кылыгларының, аш-чем, идик-хеп барааннарының дээш, янзы-бүрү делгелгелерниң эртип турары чаңылчаан. А бо чылгы Наадым-2003 "Көдээде аныяктарның чогаадыкчы көрүжү" деп чаа угланышкынын, сорулгалыг делгелгени ажыдып, найысылалдың чурттакчыларын, аалчыларны уран кылыглар-биле өөрткен.

Мөңгүн-Тайга кожуунун төлөөлөрү келген аныяктар 3-кү черге төлөтпиг болган. А 2-ги черни Өвүр алган. Кайгамчык ус-шевер, уран талантызы-биле Таңды кожуун тиелекчи болган. Межегей суурнуң "Бодарал" программазының үзүктелишкни чокка салым-чаяанныг аныяктарны хаара тудуп ажылдап турары бөгүн база бадыткаттыган. Ылаңгыя Межегей ортумак школазында чурулга башкылап турар Аракчаа Очурнуң соңга карнизтерин, чуруктарын чыылганнар дыка

магадаан. Аракчаа Комбуевич бо делгелгеге чүгле тиелелгени эвес, аңаа немей 15000 акшаны ажылдап алган. Аныяк башкының ажылдарын Ш.В. Караоол үнелеп, дараазында саарылга чорударына дузалаарын аазаан. Конгар-оол Ондар, Роман Монгуш база элээн хөрөңгилег садып алыкчыларның санынче кирген.

Эки эгелээшкни — аныяктарның бо делгелгези кожуунарда салым-чаяанныгларны деткиринге, бурунгаар чүткүлдүг ажылдарына идиглиг-дир

деп, Таңды кожуунун чагыргазының аныяктар талазы-биле ажылдаар килдис эргелекчизи Елена Чыртай-ооловна Ховалыг чугаалап, моон соңгаар база чыл санында эртип турар боор дээрзинге идегелин илеретти.

Тайгана ОЧУР.

БАЗА КАТАП ШЫЛГАЛДАЛАР ДУГАЙЫНДА

(Төңүзү. Эгези 5-ки арында).

элдептиг. Ном байтык, солун номчуваан болур. А кижиге оон сагыш-сеткилинчи чеми, иштики культуразы деп чүве кол деп чүүлү база бодаар болзувусса эки.

90 чылдарның эгезинде бирги класска өөренип кирген уруглар ам школаны доозуп турары бо 11-12 чыл иштинде чуртта ескерлишкниң түңнелдери азы салдары болуп турары ол бе азы өөредилгеге "таптаашкын үези" ам езулук келгени ол эвеспе. Ниитизи-биле ТКУ-нуң өске-даа факультеттеринче кирериниң шылгалдаларының түңнелдерин алырга, мындыг дүвүренич байдал шуптузунда база демей деп болур. Эң ылаңгыя математика, физика, химия, орус дыл эртемнеринге сургууларның билиниң чылдан чылче суларап кел чыдарын өске-даа эртемнерниң башкылары чугаалап турду. Амгы үеде 5-6-даа салбырже немелде шылгалдаларны база август төңчүзүндө дужаар кылдыр чарлапкан. Оларның чамдызынче база химия, математика дужаар болганындан шылгалдаларның түңнели багай болуп турар. Школа эде тургустунушкун дээш эрттир тургустунуп каапкан эвеспе дээн чижектиг айтырыглар чайгаарла бодалга кирип келир-дир.

Чамдык школаларга баарга, тыва дыл, чогаал салбырын дооскан аныяк башкы көңгүс эвээш шак ал алган ажылдап турда, өске эртемнер (орус дыл, төөгү дээн чижектиг) башкылап чорааш, назы-харының аайы-биле ол эртемнерни башкылаарындан халаажырай берген башкылар тыва дыл, чогаал башкылаар диплому чок хирезинде, тыва дылывысты "бастып", дүште-даа чок иженип турар. Оон аңгыда "Тыва дыл, чогаал, орус дыл, чогаал башкызы" деп диплому 20-30 чыл бурунгаар алгаш, орус дыл башкылап чорааш, улгады бергеш, диплому бар болганда, тыва дыл, чогаалче шургуп кириптер. Дыка үр үеде ук эртемнерни башкылавайн чораан башкының өөреникчилери кандыг болуру

билдингир. Ол бүгүдени школань, кожуунун улус өөредилге килдизиниң удурткучулары билип турар болзажок, уругларның келир үезин бодавайн, каракты шийипкен, ажылдавышаан. Өг-бүлезиниң материалдыг байдалын экижидип алып сорулга-биле улуг, хүндүлүг башкылар база-ла арыг тыва дыл, чогаал салбырын дооскан уруглар, оолдарындан "шактар былаажып", туразында, эпчоксунар сеткил чок "акша төге тыртпышаан". Акша айтырыгы чамдык башкыларны өөреникчилериниң били, келир үези деп айтырыгдан артык дүвүредип турары хомудан чыг-дыр.

Сөөлгү каш чылдарда чаңгыс абитуриент хары угда аңгы-аңгы салбырларже аттестадның хоолгазы-биле дужаап болур деп чүүл үнген. Ол, бир талазында, эки: езулук билии шыырак улуска ындыг арга туруп болбайн аан. Ынчалза-даа мында четпес чүүлдер хөй. Кижиде бодунун езулук күзели чок черже экзаменни душ бооп дужаапкыш, кире берип болур ышкыжыл. "Күзел чокта, күш чок" деп мерген сөстөривис бар болгай. Оон дараазында чылын база-ла ындыг чүүлү ол абитуриент катаптаар апаар. Көңгүс 2 аңгы угланышкынын черже суг шылгалда дужаар таварылгалар бар (гуманитарлыг база математика-техниктиг дээн ышкыш). Мындыг "чайганышкынарның" түңнелинде езулук тодаргай белеткенипкен эртеми чок, кайы-кайызында-даа чок, "2 койгунун кайызын-даа атпайн баар" чүүлдер шылгалдалар үезинде хөйү-биле таварып турар. Ынчангаш ада-ие-даа, абитуриент-даа эрте дээр шилилгени кылгаш, баш бурунгаар чаңгыс угланышкынын белеткенир болза, ада-иезиниң карманында-даа дөгүм, эки болур, уругларның боттарында-даа чик болур. Репетитор башкылар-биле дугуржуп алгаш база ажылдап болур деп чүвени утпас болза эки.

Бистиң салбырже колдуундала көдээ школаларның доозкучулары кирип турар болганда, көдээ школаларда башкылааш-

кын кандыг деңнелде туруп турары деп, айтырыгы кижиде бажына чайгаар-ла кирип келир-дир. Бистиң республика-выстың чурттакчыларының хөй кези районнарда, көдээ школаларда өөренип турар. Бир эвес ол школаларда башкылаашкын ажылын экижитпес болзувусса, бистиң чонувустун келир үези кандыг болур деп айтырыгны ажы-биле чугаалажыр үе келген.

Ооң мурнунда чылдарга бодаарга, амгы үеде школа башкыларының акша-көпееэ элээн үнүп турар апарган болгаш шалыңы база шору өзе берген. Ынчалза-даа (шупту башкыларга хамаарыштыр чугаалавайн тур мен) олар бердинген ажылынга, келир үеде бистиң республика-выстың чурттакчыларын езулук эртем-билигилг эки кижилер, хамаатылар кылдыр өөредип дээн хүлээлгезин элээн шыңгызы-биле көрүп, боданыр үе келген. Чаңгыс Кызылдың школалары-биле кызыгаарлаттынмайн, кожууннарда школаларны оттурар үе келген. Ынчанмас болзувусса, Тывавыстың келир үези берге байдалда келген деп болур.

Мындыг дүвүренич байдал тургустунуп келгенде, анаа олар арга-аргавыс чок. Ол дээрже Чазак деңнелинге чедир чугаалажыр айтырыг болуп турар. Аңаа немей чүнү кылза экил деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир-дир. Чамдык ындыг саналды база кирир апаар-дыр бис:

Бистиң университеттин тыва дыл, чогаал кафедраларының баазазына тургустунган тыва филология школазының ажылын катап тургузар. Бистиң башкыларывыс ону организастап турар, а ада-иеңиң талазындан төлевирин саададып туруп бээр-биле эрткен чылгы ажыдып алган школавис ажылын ара соксадыр ужурга таварышкан. Ада-ие төлевирин өйүндө төлөптер болза, бис ол школаны организастап болур бис. Ооң мурнунда февраль айдан ажылдап турган бис. Үезин бээрледип ап болурунун аргазы база бар.

Ооң мурнунда "Тываның аныяктары" солунун чаңынга

тыва филологияның бот-өөредилге школазы (заочная школа) ажылдап турган. Ону кафедраның улуг башкызы Н.Д. Сувандии эрттирип, солун дамчыштыр уругларга онаалганы берип турган. База-ла абитуриентлерниң талазындан саадап, озалдаар чүүлдерин чылдагааны-биле ол школа база ажылдавастан. Бир эвес өөреникчилер күзээр болза, ону таптыг организастап болурунун аргазы бар.

Бистиң кафедраларывыстың баазазына чүгле тыва дыл, чогаалга олимпиада, конкурстарны чаңгыс удаа эвес, этаптар аайы-биле эрттирер кылдыр министерство дамчыштыр база организастап болгай. Ынчан тыва дыл, чогаалга сонургалдыг уруглар тодарап келири билдингир.

Удавас башкыларның август хуралдары эгелээр болгай. Ол хуралдарже университет башкыларын чалап болгу дег. Шылгалдаларга ажылдап турган башкылар абитуриентилерниң кандыг айтырыгларга бергедеп турарын айтырпышаан, башкыларга кол угланышкынарны бергей эртик.

Чүгле бистиң шылгалдаларывыска хамаарышпас-даа болза, ниити мындыг дүвүренич айтырыгларга доктаавас аргажок: 1) чамдык школаларны медаль-биле дооскан болгаш аттестадында 4 демдектерлиг болуп турар абитуриентилерниң демдектери биле, билииниң карышкак болуп турары; 2) дыка хөй аттестаттар шын эвес долдуртунуп турарындан абитуриентилерге болгаш ада-иелерге артык дүвүрээзин, хөлээзинни база чарыгдалды тургузуп турар. Чамдык улус чаа, меге аттестаттар тып алгаш, ону долдуруп билбес улустарга долдурткаш, частырыглар кылып турары база бар. Аттестатты кайда-даа хостуг садып турар апарганы (ылаңгыя улуг хоорайларда) чамдык өөреникчилерниң бот-харысалгазын кошкандып турар. Ада-иези демей-ле аттестатты тып, бижидип бериптер дээш, бажында билиг дугайында уттуп алырларны чок деп болбас. Мындыг чүүлдер каш

чылдар иштинде туруп келгени чажыт эвес. Ол дугайын школаларны, оларның директорларын адавышаан, министерствога чедир сайгарып чугаалажырын үе негеп келген.

Шылгараңгай орус дыл эртемдени, орус дылдың тайылбыр словарьының автору Владимир Дальдың "Кандыг-даа кижиниң кайы нацияга хамааржыры, кандыг националдыг болуру оон геннеринден эвес, а оон төрөөн дылындан тодараттынар" деп чугаалаан сестерин төрөөн дыл башкызы бүрүзү сактып, бодап чоруулунар. Ынчангаш тыва дылывысты камнап, хайыралды-биле өөренип, шинчилеп, хайгаарап чоруулунар. Тыва дыл, чогаал эртемнеринде ам-даа шинчилеттинмээн чүүлдер хөй. Бистиң салбырывысче тыва филологияга езулук сонургалдыг уруглар кирип кээп, езулук эртемденер, шинчилекчилер олардан үнер боор деп манап тур бис.

Ук статьяга тодаргай школаларны, башкылар болгаш доозкучуларны адавадывыс. Херек апаар болза, кирериниң шылгалдаларын хүлээп алып комиссияда оларның дугайында медээлер бары билдингир. Бо удаа мындыг чүүлдер школаларның хөй кезинде бар деп чугаалаза ажырбас боор. Школаларның удурткучуларының харысалгазы, эң ылаңгыя өөредилге талазы-биле директорунун ораакчызының (завучунун) ажылын канчаар хынап көрүп турарының дугайында айтырыгы чугаалажыр үе келген эвес деппе?

Бо чаңгыс статьяга тыва дыл, чогаалга база ниити башкылаашкын дугайында хөй чүүл чугаалаттынып, бижиттинмези билдингир. Ынчангаш номчукчуларның, эң ылаңгыя башкыларның, өөреникчилерниң, студентилерниң болгаш өске-даа сонургалдыг кижилерниң, санал-оналдарын манап тур бис.

Клара ДОРЖУ.

ТКУ-нуң тыва дыл кафедрасының доцентизи, филология эртемнериниң кандидаты, шылгалда комиссиязының даргазы.

ОЗАЛ-ОНДАК БОЛУРУ — КАРАК ЧИВЕШ АРАЗЫНДА

**Бүгү-россий
селектор хурал
соонда**

ОРУК шимчээшкенин озал-ондак чок байдалдарын хандырап талазы-биле Бүгү-россий селектор хурал 2003 чылдын август 20-де, Москваны-биле алырга, эртенгиниң 9 шакта эгелээш, барык ийи шак чедир уламчылаан. РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы, Орук шимчээшкенин озал-ондак чок чоруун хандырап талазы-биле РФ-тиң Чазак комиссиязының даргазы В. Яковлевтиң адындан чоруткан чазак телеграммаларын чурттуң девискээрлериниң бирги удуртукчулары 2003 чылдын август 11-де, чоруткан хүн болгаш ол-ла шагында алган чорду.

ЧИЖЭЭ, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бо талазы-биле айтырыгны өөренип көргөш, орукка озал-ондак чок чорукту хандырап дугайында Бүгү-россий хуралга киржириниң тускай планын бадылап, 2003 чылдын август 19-та бодунун холунун үжүүн салган. Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, Орук шимчээшкенин озал-ондак чок чоруун хандырап күрүне комиссиязының даргазы С.В. Никоньков баштаткан бөлүк удуртукчулар селектор хуралга киришкен. Келдирткеннерниң саны эвээш эвес чорду. ОШАЧКИ-ниң начальниги Э.О. Хаажык, Транспорт яамызының сайыдының оралакчызы В.В. Широков, килдис начальниги Ю.И. Чижиков, Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы У.К.С. Ондар, "Тываавторук" эргелелиниң начальниги С.С. Санаа, "Тывавод-мелиорация" ААН-ниң директору О.Е. Кухлов, автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчулары болгаш ук айтырыг-биле дорт харылзааларлыг өске-даа яамалар, ведомстволар болгаш эргелелдерниң удуртукчулары болгаш специалистери аңаа киришкен. Массалык информация чепсектериниң төлээлери база эвээш эвес болган.

Хуралга киришкеш, саналонал киригеннер, маргыжышкыннар кылганнарның ук айтырыгга хамаарылгаларын хары угда чырыдары кайын болдунар. Оларга сөстү моон соңгаар доктаамал бээри чугула. Ынчангаш бо талазы-биле тускай сорулганы "Шын" тургузуп эгелээш. Баштайгы удаада эрткен номерде кыска медээни үндүрген. Солунун ажилдакчылары Бүгү-россий селектор хуралдын документтери-биле Чазакка бир

хүн таныжып өөренип.

Бүдүрүлгө инфраструктуразы, онзагай болушкуннарны баш удур болдурбас болгаш чок кылып талазы-биле эргелелдин начальниги В.С.-С. Салчак биске бо удаада кызырган сестерни, нарын билишкенин билдингир тайылбырлап берди. Оон-биле чергелештир Кызыл хоорайның чамдык албан черлери, организациялары-биле кезек харылзаа кылып, бичии чугааны база көдүрдүвүс.

СЕЛЕКТОР ХУРАЛГА айтырыг эмин эрттир амыдыралчызы-биле ылгалдыг. Ада-ие, кырган-ача, кырган-ава, кады төрөөн ха-дунма, кожа-хелбээ, өг-өреге, чаңгыс сөс-биле алырга, кижжи санынга орук шимчээшкени дорт хамаарылгалыг. Ынчангаш ажы-төлдүң, кожаларымның уругларының өөренип турар Кызылда №1 школага кире дүштүм. Бөлүк 7 "ж" классчылар класының башкызы Урана Тер-Бижиевна Дамдынын долганы берген турлар.

— Шупту 29 өөреникчи чайны солун дыштанып эрткеш, чыгып келдилер—дээш, аныяк башкы удуртканы элээди назын-ныглар-биле мени чаңгыстап таныштыргаш, орук шимчээшкенинге кижжи бүрүзүнүң белеткелдин чугаалады.

Оолдарның-даа, уругларның-даа чугаакыр, кончуг ажык болганын магадааш, анаа-ла "көжээ-даш кичээнге" апардым. "Эрзин, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, кожуун санындан олар келген"—деп, башкы сонургаатты. Кызыл, Сукпака турганнар база чайгы үеде анаа турбаан. "Хой кадарарга, бо кижиниң эскериичели аажок болур чорду"—деп, Эрзинге дыштанганнарның бирээзи демгелди. Чай кадында олар изиг-изиг маргыштылар-даа: "Кызылга кым анаа-ла кылаштап турган боор, мен дачага ажылдап турдум. Орук шимчээшкени — базым санында". "Сукпака кырган ада-иемге дузалажып чайладым. Шала база чуп турдум. Шала чурунга ээлгир, шалыкын чорук хой кадарарындан-даа эвээш эвес хереглеттинер". Школачыларының аразынга тургускан айтырымга класс башкызы киришпейн, кыдындан дыңнап турду.

"Башкы-ла мен, дуржулгалыг-ла мен"—дээш, мурнунче ол чүткүведи-даа. Кезек болганда, бичии каттырымзааш, хой кадарып, кырган ада-иелеринге дузалажып турганнарже бичии чайлыш диди. Аныяк башкының

өөреникчилери дээш өөрүп турарын магададым. Кижжи бүрүзү сол-менди болуру, шынап-ла, амыранчыг болбайн канчаар. Ол дээрге ада-иелерниң, класстың бир демниг чедишкени.

ШАК ЫНДЫГ амыранчыг байдалдар чурт иштин шыва алзын дээш, "2003 чылдын баштайгы чартында орук шимчээшкенин озал-ондак чок чоруунун байдалы болгаш автомобиль транспортунга озал-ондакты кызырарының эргежок чугула хемчеглериниң дугайында" Бүгү-россий селектор хуралды өөредилге чылының мырынай бүдүзүнде эрттирген. Ол дээрге келир салгал дээш сагыш салышкынның бир херечизи. Школа лагерлеринге, аал-ораннарарга хостуг болгаш шөлөөн чоруп турган школачылар чай дургузунда элээн сула салдыныпканы билдингир.

"Орукта — уруглар", "Кичээнгеилг болунар, уруглар", "школачыларга хамааржыр өске-даа ажыл-чорудула бо хүнерде калбарып турар. Орукка шимчээшкени-биле харылзааларлыг кичээлдер, чагы-сүмелер, көсүк агитация Кызыл хоорайга, чурттакчылыг черлерге калбарар ужурлуг. Өөредилге черлеринче баар-келир оруктар белдирлерлиг, кежиглерлиг. Чаңгыгып алырынга тускай белеткел болгаш ижигишкенин албан негеттинер. Чолаачыларның ол дугайын утпазы күзенчиг.

РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы В.А. Яковлевтиң дыңнатканын езугаар алырга, эрткен он чыл дургузунда автотранспорт озал-ондаандан 300 ажыг кижжи амы-тынындан чарылган. Когаралды акшаже шилчткени бир ужурлуг турган боор—270 миллиард рубль. Чогум чок кижилерге хамаарыштыр алырга, үнелеп, садып четтинмес улуг ажыг-шүжүг. Озал-ондакка таварышкан чеди дугаар кижжи саны-ла—инвалид. Озал-ондак кылган чолаачыларның кол нуруузу— арага ишкен кижилер болуп турар. Ол сан-чурагайларның коргунчуун, комунданчыын.

2002 чылдын дургузунда автотранспорт озал-ондаандан 33 муң кижжи амы-тынындан чарылган. Россияның автооруктарынга чүгле бо чылдын чеди айларының дургузунда 12600 кижжи өлгөн, 94400 кижжи каш янзы хевирниң бертик-межелинге туттурган. Ажыг-шүжүг-биле шыптынган сан-медээлер-биле алырга, орук шимчээшкенин алды дугаары-

ла — эзирик чолаачыларның улуг хай-бачыды.

НИИТИЗИ-БИЛЕ алырга, орук шимчээшкенин 17 миллион хажыдышкыны бүрүткеттинген. Бистин оруктарыыста байдал кончуг берге болгаш эң дүвүренчиг. В.А. Яковлевтиң чугаалап турары-биле алырга, орук шимчээшкени национал хай-бачытта туттурган.

Девискээрлерден Кемерово мүн-не чүгээр байдалды демдеглеттинген. Ында удуртукчуларның боттарының демдеглээни болза байдалды деңгей алырга, мүн-не чүгээр. Орук шимчээшкенин озал-ондак чок чоруун хандырап область комиссиязы ажылга харысалга чок 65 удуртукчуну ажыл-албанындан халап дүжүрген. Автотранспорттук бүдүрүлгелерде профилактиктиг хемчеглерни чорудуп турар. Техкөрүлделерни доктаамал эрттирери чаңчылаан. Орук шимчээшкенин озал-ондак чок чоруунун хүнү ажыктыг талаларын бере берген. Чүжүк чүдүрер автомашиналарның кузовтарын, прицепполгаш дериг-кожугларын орук шимчээшкенинге эптиг кылдыр тургузуп белеткэн. Озал-ондак чок чорукту ухар чүлүкү-биле контролдаары практика кырында бодун бадыткаан. Шимчээшкенин агаардан вертолет-биле контролдап, озал-ондак болу бербезин чер-черже дыңнадып турар. Бедиктен автобүдүрүлгелер иштинин көстүрү адыш иштинде дег, ынчангаш контроль дээштиг апарган.

Демир-орук биле автоорук белдирлери доктаамал техниктиг хыналдада. Тайылбыр, өөредилге хемчеглер бүдүрүлгелер, албан черлеринде болгаш организацияларда калбарып бар чыдар. Орукка шимчээшкенин озал-ондактыг чоруун хандырап область комиссиязының кежигүннериниң эрге-байдалы хоойлу-биле быжыглаттынган. Олар ат-алдарлыг болгаш бедик интеллектелиг кижилер бооп турар. Автоинспекция бодунун дорт хүлээлгезин күүседири-биле туружун быжыглап апкан. Ылаңгы орук шимчээшкенин озал-ондактарын баш удур болдурбазы-биле. Оларның ап чоруткан албан-хаакчы езу-биле хыналдалары демдеглексенчиг.

АВТОТРАНСПОРТ БАШКАРАП шынзылгаларны чаа алганнарның учеду доктаамал контролда. Бир эвес үш чыл дургузунда орук шимчээшкенинге ылап чаңчыга бээр болза, ОШАЧКИ ажилдакчы-

лары оларга бир тускай хамаарылгазын көргүзүп турар.

Челябинск, Иваново, Улан-Удэ, Элиста, Новосибирск, Пермь, Саранскиниң девискээрлеринде орук шимчээшкенин озал-ондак чок байдалдарын хандырап удуртукчуларның чедир кылбаан ажылын В.Яковлев дарга чиди-биле шүгүмчүлээш, селектор хуралды хаап тура, Тывада байдалды экижидерин негезен.

Деңгей алырга, Тыва Республикада байдал чүгээр-даа ыш-каш. Ынчалза-даа экижиринче орук ам-даа ажиттырмаан. Кадрларның саны, белеткел хереглелге четпейн турарын Москвада кончуг эки билип турар. Ынчангаш Бүгү-россий селектор хуралдын соон дарый орук шимчээшкенин озал-ондак чок чоруун хандырып турар удуртукчулар, специалистер-биле чугааны Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, Орук шимчээшкенин озал-ондак чок чоруун хандырап талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы Сергей Никоньков чоруткан. Бо талазы-биле удуртукчулар, специалистер саналоналдарын берген. Ынчалза-даа ап чорудуп турар хемчеглерниң дээштиг эвези демдеглеттинген. Бо чылдын эрткен айларында уруглар-биле холбашкан 46 авто озал-ондак болган, аңаа 6 кижиниң амы-тыны үзүлгөн.

Кызыл хоорайның кудумчуларында орук шимчээшкенин айтыр шыйыглар, тускай демдектер кудумчу кежер черлерде чок-бары билдинмес. Мурнуку мерия ол-бо чылдагааннааш, кандыг-даа хемчеглерни кылбаан. Светофор, айтып турар демдектери эде кылыры, катап деири хереглеттинип турар. Акша "сө шаап" алыгы-биле амы-хууда автотранспортчугаштар пассажирлерниң эрге-ажыктарын "билер-билбестезен". Оларның кыры-биле "Куш ужар, адаа-биле курт үттээр". "Инструкцияга чагырткан" автотранспорт инспекциязы ону ам херекке алып чүве ирги бе?

Хоойлу кол рольду ойнаар. Парламент каникулдары дооступ бар чыдар. Күрүне, каттышкан бүдүрүлгелер, амы-хууда транспорттук сайгарлыкчыларның дем-билези бир баг болу бээр болза, кижиниң амы-тынынга, ал-бодунга озал-ондак чайлаар ужурлуг. Бо талазы-биле саналоналдарны "Шын" солун манап турар.

Аратчор ОКСУР.

"Келир үеге дузала"

Чаа өөредилге чылында хей ажы-төлдүг, чедимчези эвээш өг-бүлелерге школачы уругларына өөредилге херекселдери, идик-хеп садып алырынга улуг өмөк болур "Келир үеге дузала" деп ачы-дуза марафонун август 22-де Арат шөлүнге болган.

Чайның үш айы саадавайн эрте берген. Школа библиотекаларына чайны өттүр дыштанган өөредилге, номчулга номнарының ажылдап эгелээш үези база келген. Лагерлер, чайлагларга эрткен уттундурбас чайгы хүнерниң арттырып кааны хүлүм-зүрүлгелер долган шырайларлыг

чаштарны самбыра, парталар манай берген. Кыдырааш, демир-үжүктү чепсек кылгаш, уда-вас өөренип эгелептер школачылар ол хүн Арат шөлүнге ада-иелери-биле чыгып келгеннер.

Ачы-дуза марафонун оргкомитеттиң даргазы, Кызыл хоорай мэриниң оралакчызы Л.Л. Волгина ажыткан. Эң-не улуг сөңнү Тыва Республиканың Чазаа тудуп, 450 муң рубль дузаламчыны 900 уругга үлээри-биле хоорайның школаларына дамчыткан. Яамылардан Кадрлар политиказы, эртем, өөредилге черлериниң яамызы (№1 школа),

Көдээ ажыл-агый яамызы (№3 школага), Экономика (№4), Кадык камгалал (№5), Өөредилге (№12), Культура (№7), Күш-ажыл болгаш социал политика (№14) яамылары хувааттынган тус-тус школаларына ачы-дузаны чедирген. Ниитизи-биле 600 ажыг организациялар, хоорайның муниципалдыг органнары (социал камгаладылга комитеди, иштики херектер килдизи, пенсия, үндүрүг эргелелдери), федералдыг органнар (каайлы чери, социал камгаладылга фондусу) уругларның чаа өөредилге чылынга белеткел, хандырылганын улуг-хуузун кириштиргеннер. Ада-иелер, хоо-

чуннар, хууда сайгарлыкчылар база сөс ап, билиг чедип алыры — ыдыктыг орук, аңаа дузалаары — хүлээлгевис-тир дээрзин сагындырып, өөредилге херекселдери, белеткери бергеннер.

Л.Л. Волгинаның удуртканы оргкомитеттиң кежигүннери хоорайның өөредилге, культура килдистеринин, херэеженнер эвилелинин, назы четпестербиле ажылдаар чериниң база садыг килдизиниң төлээлери марафонга деткиччилер тыварына идепкейлиг ажылдаан социал-педагог башкыларны демдеглээн. Оон аңгыда Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Л.Б.Нарусова уруглар фондузу тава-

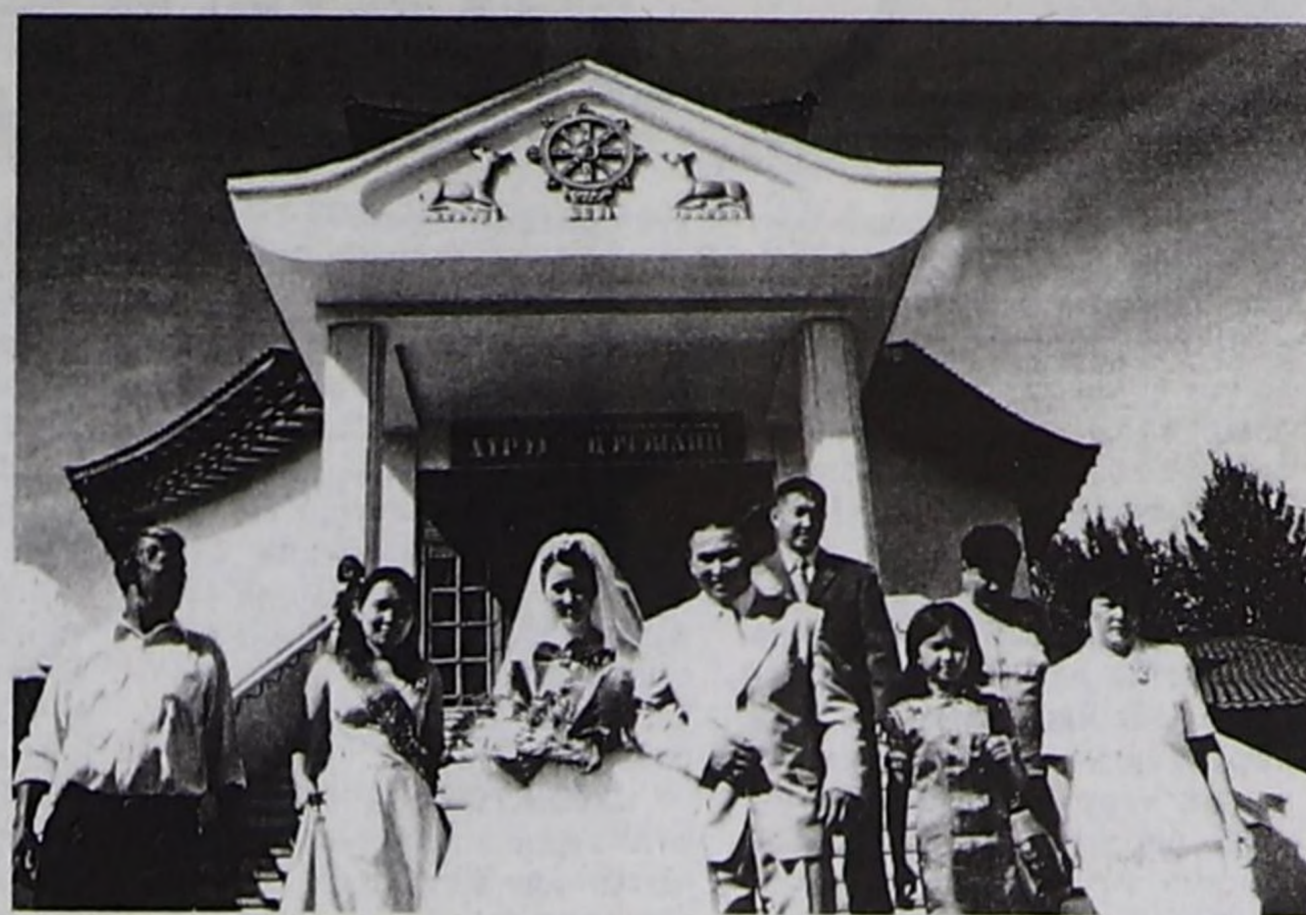
рыштыр чедимчези эвээш, хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уругларына суй белектерни дамчыткан.

Марафонга ниитизи-биле 28700 рубль дузаламчы чыгдынган. Кирген акшаны оргкомитет хоорайның школалары дамчыштыр уругларга чедирерин, "далайга дамды дуза үнелиг" дээрзин чугаалап, шупту деткиччилерге өөрүп четтиргенин илереткен.

Марафонун ийги кезээнде бичии өнүктүрген сагыш-сеткил белээн "Аныяк көрүкчүлөр театры" (ТЮЗ) сөңнөп, солун оюн-концерттин бараалгаткан.

Тайгана ОЧУР.

ХӨГЛҮГ АЯЛГА КУТТУЛУП ТУРДА...

«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп күрүне номунда ады кирген Тываның Чаан мөгези, республика Наадымының он ийи дакпыр чемпиону Аяс Монгуш биле Сай-Суу Өндүрнүң кудазы август 24-те Кызылда «***** звезда» деп кыдат ресторанта болуп эрткен.

Кудаже чалаткан эш-өөр, чаңгысклассчылар, дөргүл-төрөл өнүг шарлар-биле демдеглээн столдарже саадапкан. Куданың башкарыкчызы, ат-сураглыг хөөмейжи Конгар-оол Ондарның чугаалааны-биле алырга, делегейде беш сылдыс-биле демдеглээн ресторанның эң-не дээди черни ээлеп турар. Ынчангаш Аяс биле Сай-Суунун кудазының беш сылдыстыг ресторанда эртип турарында ужур-ла бар деп билдим.

Чингис-Хаан оолдарыңа болгаш чоок кижилеринге: «Эр кижиниң экизи кадайыңдан

таныттынар» деп чагып чораан. Аяс биле Сай-Суу үш чаптанчыг кыстарлыг. Ынчалза-даа олар куда-дой дүжүреринче улуг-ла далашпааннар. Аястың спортчу чедишкннерин Сай-Суу үргүлчү деткип, хей-аьдын көдүрүп, чалгынналдырып чораан.

Сай-Суу Өндүр, Аяс Монгуштун өг-бүле тутканы-биле бадылажылгазы база-ла ол ресторанта болган. Кызыл хоорайның ХБАБ-тын эргелекчизи Аяна Ак-оол биле Лина Монгуш бадылаштырган, оон алдын билзектер солуканының соонда куда эгелээн.

Тываның Чаан мөгези Аяс Монгуштун хан-төрөл даайы, тыва хүрешке болгаш хол бөмбүүнге республиканың каш дакпыр чемпиону Куулар Дондупович Даржаа куданың аксын ажыдып, чаа өгленип турар аныктарга байыр чедирген.

Куданың хөгжүмнүг аялгазы

куттулуп турда, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак болгаш республиканың Спорт комитетиниң даргазы С.Ы. Ооржак баштаан бөлүк спортчулар белек-селээн тудуп алган моорлап келген.

Куданың башкарыкчызы сөстү ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка берген.

Аяс Монгуш бөдүүн малчын өг-бүлеге өскен, ук-ызыгуурлуг мөге улус дээрзин «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннардан номчааның база Сай-Суу Өндүрнүң аймак-чону кым кайда ажылдап чоруурун эки билерин Чазак Даргазы онзалап демдеглээн. Кайгамчык бойдус чурумалдыг, хөөмей-сыгыттың бурун чурту, Тываны алдаржыдып чоруурун Чаан мөгези Аяс Монгуштун чедишкннерин каксы чугаалап, ачыр-дачыр хүрежип турар мөгелер чураан улуг чурукту чаа өгленип турар

өг-бүлеге байыр чедирбишаан Шериг-оол Дизижикович белекке берген.

Чазак Даргазы куда бүрүзүңге белек-селек тудуп, чазактын өмүнээзинден байыр чедирип турбас. Бо байыр чедирешикни ховар таварылга-дыр. Оон аңгыда 2004 чылдын январь айдан эгелеп Аяс Монгуштун тыва хүреш школазын Кызылга ажыдарын Ш.Д. Ооржак дыңнаткан.

КУДАЗЫ «МӨНГҮЛЕККЕ» ЭРТКЕН

Каң-Демир Куулар Кызыл кожунунун Кур-Чер ортумак школазынга өөренип тургаш-ла, хостуг болгаш тыва хүреш секцияларыңче чоруп эгелээн. Ол амгы үеде сумо хүрешке Россияның чыынды командазының кежигүнү, делегей чер-

гелиг спорт мастери. Германияга болгаш Бразилияга болган делегей чемпионаның мөңгүн болгаш хүлер медалының эдилекчизи.

2000 чылда ол Польшаның Краков хоорайга Европа чемпионатынга алдын медальдың эдилекчизи болган.

Амгы үеде ол республиканың спорт комитетинде сумо хүреш тренери болуп ажылдап турар. Сумо хүреш талазы-биле Европа чемпиону Каң-Демир Куулар чоокта чаа Тываның күрүне университетиниң үшкү курузунун студентизи Ирина-биле өг-бүле тудуп, «Мөңгүлек» ресторанынга кудазын эрттирген.

Иван ХЕРЛИИ.

ЧУРУКТАРДА: кудалар үезинде.

В. Балчий-оолдун чуруктары.

Тываның хүндүлүг чону, эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс!

Республиканың хей санныг чурттакчыларының дилеглерин езугаар август 31-де Ыдыктыг Далай-лама Башкының төлээзи Халга Богда-Геген Джецун Дамба Ринпоче IX сарыг шажынның бир онзагай хевирин — Калачакраны ыдыктаары-биле Тывага келир.

Калачакраны ыдыктаары дээрге, ханы уткалыг болгаш бүгү нацияларның чоннарын сырый каттыштырар, ханы дазылдыг, тайбың сорулгалыг өөредиг. Калачакраны ыдыктаары дээрге, кижилерниң сагыш-сеткилин арыглаар.

Калачакраны ыдыктаары-биле бистин республиканы шилип алганы таварылга эвес. Бис болза сарыг шажын чүдүлгелиг, 30 чылдар үезинде шажынны хоруп узутказа-даа, чүдүлге чаңчылын чидирбээн болгай бис. Оон аңгыда Тываның географтыг байдалы моол, бурят чоннар-биле кожа болгаш тудуш.

Калачакраны ыдыктаары чүдүлге байдалдыг

2003 чылдың сентябрьда Калачакраны ыдыктаарын эрттирериниң ПРОГРАММАЗЫ

Август 31-де болгаш **сентябрь 1-де** Калачакра мандалазын тургузар черни шилип ап ыдыктаары (Намгыял хүрээзинден 10 лама киржир).

Сентябрь 2-де—Калачакра мандалазын тургузуп эгелээри.

Сентябрь 3, 4, 5 хуннеринде—Халга Джецун Дамба Ринпочениң баш удур өөредии.

Сентябрь 6-да —Калачакра мандалазын тургузары.

болганда, чорудуп турар бо акция күрүне эвес, хей-ниити ужур-дузалыг хөмчөг дээрзин билзе чогуур. Бо ажылга дузалаар күзелдиг кижилер дараазында адрестерже ачы-дузазын шилчидерин диледивис.

ОРГКОМИТЕТ.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы

ИНН 1701033172

КПП 170101001

Л/с 4060381030002000222

В Банке ОАО АБ «Народный банк Республики Тыва»

БИК 049304735

ИНН 1700000350

Кор/счет 30101810500000000735

Телевириңиң сорулгазы —

«Эки тура ачы-буян чедирери».

КОНКУРСЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Чазак август 28-те 14.00 шакта Чазак бажыңының ийги каьдынга дараазында объектилерни төлевилээр талазы-биле төлевилел организациязын тодарадыр конкурсту чарлап тур.

I. Чурт-шинчилел музейи:

1. Дизайн-төлевилел
2. Эрт камгалалы
3. Чаагайжыдылга болгаш фонтан
4. Вентиляция деришкени

II. Деришкннер болгаш лифтилер монтажы

1. Инфекция корпусу
2. Тубдиспансер

Конкурс талазы-биле сонуургап турарыңар айтырылгарга харьыларны ТР-ниң Чазаканың капитал тудуг эргелелинге келгеш, билеп алыңар. **Адреси: Красноармейская, 76. Телефоннары: 1-01-39, 3-24-04.**

Комиссияның секретарының телефону 3-46-43.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Аар аарыгта таварышкаш, назынындан эрте чарылган ынак эжим, өөм ээзи, ачавыс, кырган-ачавыс **Бежен-оол Петрович ШОКПААНЫ** сөөлгү орукче үдежип, моральдыг болгаш материалдыг улуг деткимчези дээш «Улетпүр чуртталга тудуг» ХАН-ның, «Тыва тудугтун» организацияларыңа, республиканың уруглар бажыңының коллективинге, Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар черинге, ол ышкаш ажыг-шүжүүвүстү денге үлешкен дөргүл-төрелдеривиске, кудаларымыска, чоок эш-өөрүвүске, оон чаңгысклассчыларыңа, чаңгыскурсчуларыңа сеткиливис ханызыңдан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Кадайы, уруглары, уйнуктарыңдан.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиси — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улутпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хөмчээли парлаан 2 ама. Тираж 7164. Чагыг 98.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлапта болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрткеттинген.

Бүрткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлапта болгаш информация күркөмитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.